

Köklü Bir Geçmiş mi Yoksa Mükemmel Bir Başlangıç mı? Câhiz'in Klasik Arap Şiirinin Tarihi Hakkındaki Görüşlerinin Kritiği

İsmail Araz

[0000-0002-3482-0483 | ismail.araz@selcuk.edu.tr](mailto:ismail.araz@selcuk.edu.tr)

Selçuk Üniversitesi, İlahiyat Fakültesi, Arap Dili ve Belagati Anabilim Dalı, Konya, Türkiye

ROR ID: [045hgzm75](https://orcid.org/045hgzm75)

Öz

Klasik Arap şiirinin derlenmesi ve yazıya geçirilmesi sürecinde bazı önemli tartışmalar meydana gelmiştir. Bu tartışmaların odak noktaları arasında Arap şiirinin otantikliği, kökeni ve tarihi meseleleri yer almıştır. Bu çerçevede “Arap şiiri ilk olarak ne zaman ortaya çıkmıştır? İlk şairler kimlerdir? İlk uzun kasideler ne zaman söylenmiştir?” soruları gündeme gelmiştir. Edebiyat bilginleri bu sorulara bağlı olarak farklı görüşler ileri sürmüşlerdir. İbn Sellâm el-Cumahî'nin (öl. 231/845 [?]) uzun kasidelerin ilk olarak hangi dönemde söylendiğine dair açıklamaları ile Câhiz'in (öl. 255/869) Arap şiirinin tarihi hakkındaki tespitleri buna örnek verilebilir. Arap şiirinin gelişim serüveninin daha iyi anlaşılmasına katkı sağlayan bu görüşler, sadece klasik dönemle sınırlı kalmamış, çağdaş dönemde de birçok araştırmacının klasik Arap şiirine yaklaşımını etkilemiştir. Arap şiirinin tarihini tam olarak belirlemek zor olsa da hâkim görüş, Cahiliye dönemi olarak adlandırılan İslam öncesi dönemde ortaya çıkmıştır. Ancak araştırmacılar, edebiyat bilginlerinin açıklamaları sebebiyle bu dönemin tespiti noktasında farklı sonuçlara ulaşmışlardır. Özellikle erken dönem edebiyat bilginlerinden Câhiz'in Arap şiirinin tarihi hakkındaki açıklamaları bazı araştırmacılar tarafından eksik yorumlanmıştır. Bunun sonucunda Câhiz'e hiçbir şekilde desteklemediği görüşler isnat edilmiştir. Arap şiirinin başlangıç tarihinin İslam'dan en fazla 150-200 yıl öncesine dayandığı görüşü buna örnek verilebilir. Aslında Câhiz, şiirin tarihiyle ilgili açıklamasında sayısal değerlere yer vermiş olsa da şiirin başlangıcını kastetmemiştir. Bunun yerine yüzyıllara dayanan köklü geçmiş sayesinde oluşan mükemmel formuna dikkat çekmiştir. Bu çalışma, Câhiz'in Arap şiirinin tarihi hakkındaki görüşünü tahlil etmek ve değerlendirmek üzere hazırlanmıştır. Câhiz'in görüşünün doğru bir şekilde anlaşılabilmesi için ilk önce muasırlarının konuyla ilgili görüşlerine yer verilmiştir. Sonrasında Câhiz'in görüşü analiz edilmiştir. “Tespit ve değerlendirmeleriyle Câhiz, klasik Arap şiirinin köklü geçmişine mi yoksa mükemmel başlangıcına mı işaret etmiştir?” sorusu çerçevesinde çalışmaya konu olan metinler tetkik edilmiştir. Çalışmanın birincil amacı, bazı araştırmacıların iddialarının aksine, Câhiz'in 150-200 yıl vurgusuyla Arap şiirinin olgunlaşan dönemine atfı yaptığını ortaya koymaktır. Bu amaç doğrultusunda konuyla ilgili açıklamalar, cümle dizimi ve kelime tercihlerinden kaynaklanan ayrıntılar üzerinde duran tezevvuk metoduyla tahlil edilmiştir. Metodun gerektirdiği ayrıntılı çözümleme faaliyeti kapsamında Câhiz'in görüşünde geçen kelime tercihleri ve vurgular tespit edilmiş, sonrasında başka kaynaklarla sentezlenerek incelenmiştir. Böylece tezevvuk metodu sayesinde ilk başta yanlış yorumlanmaya elverişli edebî metinlerin nasıl çözümlenmesi gerektiği ortaya konulmuştur. Çalışmanın özgün olmasını sağlayan bu husus, özeldir şiir eleştirisi, genelde edebiyat sahasında ilerleyen dönemlerde yapılacak çalışmalara örnek teşkil etmesi bakımından önem arz etmektedir.

Anahtar Kelimeler

Arap Dili ve Belagati, Cahiliye, Arap Şiiri Tarihi, Kaside, Câhiz

Atıf Bilgisi

Araz, İsmail. "Köklü Bir Geçmiş mi Yoksa Mükemmel Bir Başlangıç mı? Câhiz'in Klasik Arap Şiirinin Tarihi Hakkındaki Görüşlerinin Kritiği". *Eskişehir Osmangazi Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi* 11/2 (Eylül 2024), 1022-1042. <https://doi.org/10.51702/esoguifd.1480064>

Geliş Tarihi	07.05.2024
Kabul Tarihi	11.06.2024
Yayın Tarihi	15.09.2024
Değerlendirme	İki Dış Hakem / Çift Taraflı Körleme
Etik Beyan	Bu çalışmanın hazırlanma sürecinde bilimsel ve etik ilkelere uyulduğu ve yararlanılan tüm çalışmaların kaynakçada belirtildiği beyan olunur.
Benzerlik Taraması	Yapıldı – Turnitin
Etik Bildirim	ethicilahiyat@ogu.edu.tr
Çıkar Çatışması	Çıkar çatışması beyan edilmemiştir.
Finansman	Bu araştırmayı desteklemek için dış fon kullanılmamıştır.
Telif Hakkı & Lisans	Yazarlar dergide yayınlanan çalışmalarının telif hakkına sahiptirler ve çalışmalarını CC BY-NC 4.0 lisansı altında yayımlanmaktadır.

A Deep-Rooted Past or a Perfect Beginning? A Critique of Jāhīz's Views on the History of Classical Arabic Poetry

İsmail Araz

[0000-0002-3482-0483 | ismail.araz@selcuk.edu.tr](mailto:ismail.araz@selcuk.edu.tr)

Selçuk University, Faculty of Theology, Department of Arabic Language and Rhetoric, Konya, Türkiye

ROR ID: [045hgzm75](https://orcid.org/045hgzm75)

Abstract

The compilation and transcription process of classical Arabic poetry has sparked several significant debates. These debates have centered around the authenticity, origins, and historical aspects of Arabic poetry. Within this context, questions such as "When did Arabic poetry first emerge? Who were the first poets? When were the first long qasidas recited?" have arisen. Scholars have offered various perspectives on these questions. For instance, Ibn Sallam al-Jumahi's (d. 231/845 [?]) explanations regarding the period in which the first long qasidas were recited and al-Jahiz's (d. 255/869) assessments of the history of Arabic poetry illustrate these differing viewpoints. These perspectives, which contribute to a better understanding of the development of Arabic poetry, have influenced researchers' approaches to classical Arabic poetry, not only in the classical period but also in contemporary times. Although it is challenging to determine the exact history of Arabic poetry, the prevailing view is that it emerged during the pre-Islamic era known as the Jahiliyyah. However, due to scholars' interpretations, researchers have reached different conclusions regarding this period. Al-Jahiz's explanations about the history of Arabic poetry have been particularly misinterpreted by some researchers, leading to attributions of views he never supported. An example is the notion that Arabic poetry began 150-200 years before Islam. In reality, while al-Jahiz mentioned numerical values in his discussion on the history of poetry, he did not refer to its origin. Instead, he highlighted its perfect form that developed over centuries. This study aims to analyze and evaluate al-Jahiz's views on the history of Arabic poetry. To ensure a correct understanding of al-Jahiz's perspective, the views of his contemporaries on the subject are first presented, followed by an analysis of al-Jahiz's own views. The study investigates texts related to the question, "Did al-Jahiz, with his findings and assessments, point to the deep-rooted past or the perfect beginning of classical Arabic poetry?" The primary aim of this study is to demonstrate that, contrary to some researchers' claims, al-Jahiz's emphasis on 150-200 years refers to the period of the poetry's maturation. To achieve this aim, the study employs the tazawwuk method, which focuses on details arising from sentence structure and word choices. Within the framework of this detailed analysis required by the method, the word choices and emphases in al-Jahiz's views are identified and subsequently synthesized with other sources. Thus, the study illustrates how literary texts prone to misinterpretation should be analyzed using the tazawwuk method. This distinctive aspect of the study is significant in providing an example for future research in the fields of poetry criticism and literature in general.

Keywords

Arabic Language and Rhetoric, Jahiliyyah, History of Arabic Poetry, Ode, al-Jāhīz

Citation:

Araz, İsmail. "A Deep-Rooted Past or a Perfect Beginning? A Critique of Jāhiz's Views on the History of Classical Arabic Poetry".
Journal of Eskişehir Osmangazi University Faculty of Theology 11/2 (September 2024), 1022-1042.
<https://doi.org/10.51702/esoguifd.1480064>

Date of Submission	05.07.2024
Date of Acceptance	06.11.2024
Date of Publication	09.15.2024
Peer-Review	Double anonymized / Two External
Ethical Statement	It is declared that scientific and ethical principles have been followed while carrying out and writing this study and that all the sources used have been properly cited.
Plagiarism Checks	Yes - Turnitin
Complaints	ethicilahiyat@ogu.edu.tr
Conflicts of Interest	The author(s) has no conflict of interest to declare.
Grant Support	The author(s) acknowledge that they received no external funding in support of this research.
Copyright & License	Authors publishing with the journal retain the copyright to their work licensed under the CC BY-NC 4.0 .

Giriş

Klasik Arap şiirinin başlangıç tarihi hakkında araştırma yapmak, Arapçanın ilk hâli hakkında araştırma yapmakla eş değerdedir. Arapçanın ilk olarak ne zaman ve nasıl konuşulduğunun tespitinde olduğu gibi, Arapların şiir sanatını ilk kez ne zaman uygulamaya başladıklarına dair de kesin bir tarih belirlemek zordur.¹ Birkaç yazıt dışında konuyla ilgili değerlendirmeler daha çok Cahiliye ve sonraki dönemlerden kalma veriler çerçevesinde yapılmıştır.² Bununla beraber günümüze net bilgiler ulaşmasa da Cahiliye Araplarının şiire yatkınlıkları dikkate alındığında çok eski dönemlerden itibaren şiir söylemeye başladıkları anlaşılır. Fuat Sezgin'e (öl. 2018) göre, tespit edilemeyen ancak miladi 500 yılından önce olduğu bilinen bir zamanda Arap şiiri, kaside formuna geçmiştir.³ Sezgin'in açıklaması, Arapların çok eski dönemlerden itibaren şiire önem verdiklerini gösterir. İbn Reşîk'in (öl. 456/1064) de aktardığı üzere, Cahiliye Arapları bir oğlanın doğumu, asil bir kırağın yavrulaması ya da aralarından bir şairin yetişip parlaması dışında birbirlerini tebrik etmezlerdi.⁴ Arapların nazarında şair, söylediği etkili şiirlerle kabilenin onurunu koruyan, şanlı eylemlerini ölümsüzleştiren ve kabilesini hedef alan tehditlere karşı koyan kimseydi.⁵ Bu bakımdan Cahiliye döneminde şiir, kültürlü azınlık bir grubu değil, bütün toplumu temsil eden edebî ifadenin birincil aracıydı. Her kabilenin, hissettiklerini özgürce dile getirebildiği en önemli iletişim kanalıydı. Çölde oklardan daha hızlı uçan ve onu duyan herkesin kalbine ulaşan etkili şifahi üründü.⁶ Kuşku yok ki şiirin bu önemi, eski zamanlardan itibaren Araplar arasında birçok şairin yetişmesinin ve sayısız şiirlerin söylenmesinin yolunu açmıştır.

Şiire verilen önem, dinî ve dilsel çalışmaların arttığı 2./8. yüzyılda da devam etmiştir. Dil âlimlerinin Arap grameri çerçevesinde çalışmalarına ciddi malzemeler sunan şiir, bu dönemde geçmiş olaylar hakkında bilgi veren tarihî vesika görevi görmüştür. Örneğin tarih ve siyer âlimi İbn İshâk (öl. 151/768), Âd ve Semûd kavimlerine ait olduğunu söylediği şiirler rivayet etmiştir. Ancak İbn İshâk gibi tarihçilerin eski kavimlere şiirler isnat etmeleri edebiyat bilginlerinin tepkisine yol açmıştır.⁷ 2./8. yüzyılda artan intihal ve uydurma şiir türleri, bu tepkinin şiddetlenerek genişlemesinde etkili olmuştur. Şiirin tarihsel gerçekliğine zarar veren mezkûr durum karşısında edebiyat bilginleri, şiirleri hem içerik hem de tarihî yönden incelemişlerdir.⁸ Bu süreçte ortaya atılan görüş ve yapılan tespitler, sonraki araştırmacıların klasik Arap şiirine

¹ Klasik Arap şiirinin tarihine dair bazı tespitler için bk. Cevâd Ali, *el-Mufassal fi târihi'l-'Arab kable'l-İslâm* (Bağdat: Câmiaatü Bağdâd, 1413/1993), 9/406-500.

² Nâsirüddin el-Esed, *Neşetü's-Şi'rî'l-Câhilî ve tetavvuruh (dirâse fi'l-menhec)* (Beyrut: el-Müessesetü'l-'Arabiyye li'd-Dirâsât ve'n-Neşr, 1999), 16.

³ Fuat Sezgin, *Târîhü't-türâsi'l-'Arabî*, çev. Mahmûd Fehmi Hicâzî (Riyad: Câmiaatü el-İmâm Muhammed b. Suûd, 1411/1991), 2/15.

⁴ İbn Reşîk el-Kayrevânî, *el-Umde fi sinâ'ati's-Şi'r ve nakdih*, thk. en-Nebevî Abdülvâhid Şa'lân (Kahire: Mektebetü'l-Hâncî, 2000), 1/89.

⁵ İbn Reşîk, *el-Umde*, 1/89; Süleyman Tülücü, "Mu'allakât ve Şairleri Üzerine Bir Bibliyografya Denemesi-1", *Atatürk Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi*, (2005), 23; Mehmet Yenice, "İçerik Yönüyle Mu'allaka Şiirlerinin Değeri ve Tarafı B. el-'Abd'in Mu'allakası", *Uluslararası Sosyal Araştırmalar Dergisi*, 14/76, 2021, 829.

⁶ Reynold A. Nicholson, *A Literary History of the Arabs* (New York: Charles Scribner's Sons, 1907), 72.

⁷ Bu tepkiye örnek için bk. İbn Sellâm el-Cumahî, *Tabakâtü fuhûli's-Şu'arâ*, thk. Mahmûd Muhammed Şâkir (Cidde: Dâru'l-Medenî, ts.), 1/7-9.

⁸ Eski şairleri tespit etmeye yönelik açıklamalar için bk. İbn Sellâm, *Tabakât*, 1/26-40.

bakış açısını şekillendirmiştir.⁹ Özellikle İbn Sellâm'ın (öl. 231/846 [?]) şiirin güvenilirliğine ve uzun kasidelere dair açıklamaları ile Câhiz'in (öl. 255/869) şiirin tarihi hakkındaki tespitleri çağdaş dönem araştırmacıları tarafından farklı açılardan yorumlanmıştır. Araştırmacılardan bir kısmı, Câhiz'in görüşünü eksik yorumlayarak klasik Arap şiirinin İslam'dan 150-200 yıl öncesine kadar geriye götürülebileceğini iddia ederken diğer bir kısmı ise şiirin daha eski bir tarihi olduğu kanaatine varmıştır.¹⁰

Açıklamalar çerçevesinde bu çalışmada, erken dönemden itibaren tartışma konusu olan, çağdaş dönemde ise farklı iddiaları beraberinde getiren klasik Arap şiirinin tarihi incelenmiştir.¹¹ Aslında klasik Arap şiirinin tarihi ve ilk örnekleri gerek müsteşrikler gerekse Arap araştırmacılar tarafından inceleme konusu olmuştur.¹² Ayrıca Arap edebiyatı tarihine dair eserlerde de bu konuya temas edilmiştir.¹³ Necîb el-Behbîti (öl. 1992), Nâsırüddin el-Esed (öl. 2015), Muhammed Avni Abdür-rauf (öl. 2020) ve Âdil el-Fureycât gibi araştırmacılar ise, konu hakkında müstakil çalışmalar hazırlamışlardır.¹⁴

Konuyla ilgili çalışmalardan farklı olarak bu çalışmada özellikle Câhiz'in Cahiliye şiiri hakkındaki görüşlerine odaklanılmıştır.¹⁵ Bu çerçevede Câhiz'in Cahiliye şiirini ne kadar eski gördüğü, bu konuda hangi delilleri ileri sürdüğü, şiirin tarihine dair açıklamasında tam olarak ne kastettiği, genel ve mutlak mı yoksa özel ve mukayyet lafızlar mı kullandığı gibi birçok husus tartışılmıştır.

Câhiz'in görüşlerinin anlaşılabilmesi için çalışmada öncelikle klasik Arap şiirinin tarihine dair tartışmalara yer verilmiştir. Bu şekilde şiirin tarihine dair açıklamalarda geçen "şiir" kavramıyla ne kastedildiği ve "şiirin tarihi" ifadesinden ne anlaşılması gerektiği üzerinde durulmuştur. Çalışmanın öncülü olan bu ayrıntılar izah edildikten sonra Câhiz'in tam olarak neye vurgu yaptığı çözümlenmeye çalışılmıştır. Çalışma boyunca "150-200 yıl vurgusuyla Câhiz,

⁹ Bu konudaki klasik ve modern yaklaşımlar için bk. Ali Bulut, "İslâm Öncesi Arap Edebiyatının Mevsûkiyeti Meselesi", *İslâm Öncesi Araplarda Dil ve Edebiyat*, ed. Mustafa Çağrırcı (İstanbul: Kuramer Yayınları, 2019), 26-56.

¹⁰ Örneğin Alman şarkiyatçı Nöldeke (öl. 1930), elimizde miladi 500 yılından önceye ait yeterli sayıda sahih şiirin bulunmadığını belirtmiştir. Açıklamalar için bk. Abdurrahman Bedevî, *Dirâsâtü'l-müsteşrikîn havle sîhhati's-şîri'l-Câhili* (Beyrut: Dâru'l-İlm li'l-Melâ'în, 1979), 18 ve 92-95.

¹¹ Bu çerçevede eski Arap şiirinin bulunmadığı ve Cahiliye dönemine ait olduğu söylenen şiirlerin aslında İslami dönemde Müslüman râviler tarafından uydurulduğu iddiaları akla gelir. Örnek için bk. David S. Margoliouth, *Arap Şiirinin Kökeni*, çev. Nurettin Ceviz (Ankara: Aktif Yayınevi, 2004), 9-70.

¹² Bazı örnekler için bk. Clément Huart, *A History of Arabic Literature* (New York: D. Appleton and Company, 1903), 1-9; Nicholson, *A Literary History of the Arabs*, 71-141; Charles James Lyall, *Translations of Ancient Arabian Poetry* (Londra: Williams-Norgate Ltd., 1930), XV-LII.

¹³ Corcî Zeydân, *Târîhu âdâbi'l-lugati'l-'Arabiyye*, nşr. Şevkî Dayf (Kahire: Dâru'l-Hilâl, ts.), 1/50-62; Mustafa Sâdik er-Râfî, *Târîhu âdâbi'l-'Arab*, thk. Abdullah el-Minşâvî - Mehdi el-Bahkirî (Kahire: Mektebetü'l-İmân, 1997), 2/11-22; Şevkî Dayf, *Târîhu'l-edebi'l-'Arabî el-asrû'l-Câhili* (Kahire: Dâru'l-Maârif, ts.), 183-189.

¹⁴ Sırasıyla bk. Necîb Muhammed el-Behbîti, *Târîhu's-şîri'l-'Arabî hattâ âhiri'l-karnî's-sâlis el-hicrî* (Kahire: Matbaatü Dâri'l-Kütübî'l-Misriyye, 1950), 3-59; Muhammed Avni Abdür-rauf, *Bidâyâtü's-şîri'l-'Arabî beyne'l-kem ve'l-keyf* (Kahire: Mektebetü'l-Âdâb, 1426/2005), 67-229; Esed, *Neşetü's-şîri'l-Câhili*, 13-113; Âdil el-Fureycât, *eş-Şu'arâ' el-Câhiliyyün el-evâil* (Beyrut: Dâru'l-Meşrik, 2008), 17-493.

¹⁵ Câhiz'in görüşünü ele alan bir çalışma için bk. Ferec es-Seyyid Râgib Mendür, "'Umu's-şîr 'inde'l-Câhiz: arz ve münâkaşe", *Havliyyetü Külliyyetü'l-Lugati'l-'Arabiyye bi'z-Zekâzîk*, 2/28 (2008), 2286-2390; mezkûr çalışmanın sonuç kısmına bakıldığında yazarın, Câhiz'in görüşünü zahiri anlamıyla yorumladığı, mutlak şiiri mi yoksa şiirin belirli bir dönemini mi kastettiği üzerinde durmadığı anlaşılır. Buna bağlı olarak yazar, Câhiz'in verdiği tarihte isabet etmediği ve bu görüşünün ilmi bir zemini olmadığı çıkarımında bulunmuştur.

klasik Arap şiirinin köklü geçmişine mi işaret etmiştir yoksa mükemmel başlangıcına mı?" sorusuna cevap aranmıştır. Tespit edilebildiği kadarıyla ülkemizde henüz araştırma konusu olmayan bir problemi ele alan bu çalışmanın temel amacı, klasik Arap şiirinin tarihine dair tartışmalara ışık tutan Cāhiz'in görüşlerini çözümleyerek ilerleyen dönemlerde yapılacak araştırmalara katkı sunmaktır. Bunun için çalışmada sözün bağlamına ve Arap dilinin anlama yansıyan fonksiyonlarına odaklanan tezevvuk yöntemine başvurulmuş, özellikle kelime tercihleri üzerinde durulmuştur.

1. Arap Şiirinin Tarihiyle İlgili Tartışmaların Arka Planı

Şifahi kültürün bir ürünü olarak şiir en eski söz türlerinden kabul edilir.¹⁶ Bu çerçevede diğer milletlerin edebî örnekleri gibi Arap şiiri de çok eski tarihlere uzanır. Yine de Arap şiirinin tarihsel gelişimi üzerine kesin bilgilere ulaşmak zordur. Öyle ki kaynaklar, Arap şiirinin kökeni ve ilk biçimi hakkında net bir bilgiye yer vermez. Carl Brockelmann'a (öl. 1956) göre, Arap şiirinin ilk dönemi hakkında sahil bilgi sunabilecek bir rivayet bulunmamaktadır.¹⁷ Bu nedenle, şiirin başlangıç noktası hem klasik hem de çağdaş araştırmacılar arasında hâlâ bir gizemdir. Ancak günümüze ulaşan verilerden hareketle Arap şiirinin farklı dönemlerden geçtiği anlaşılır. Söz konusu veriler tahlil edilerek bu dönemler tespit edilebilir, sonrasında da şiirin gelişimi hakkında bazı değerlendirmelerde bulunulabilir.

Klasik Arap şiirinin başlangıç tarihinin tespitine engel olan husus sadece çok eski tarihlere dayanması değildir. Arap toplumunun yazıya başvurmadan şifahi kültüre bağlı kalması da bu konuda etkili olur. Nitekim Araplar, yazıya dair araçları bilmelerine rağmen söyledikleri şiirlerin çoğunu kaydetmezler. Nihad Çetin'in (öl. 1991) ifadesiyle Arap şiiri, uzun zaman hafızaya bağlı olarak sözlü bir şekilde rivayet edilir.¹⁸ Bu ise, şiire dair birçok verinin kaybolmasına ve tarihî vesika niteliğindeki bilgilerin eksik aktarılmasına yol açar. Ebû Amr b. Alâ'nın (öl. 154/771) Arapların söylediklerine nazaran râvilere oldukça az şiir ulaştığını belirtmesi bu bağlamda büyük bir değere sahiptir.¹⁹ Ebû Amr'ın tespiti, eski dönemlerden itibaren söylenen ancak farklı sebeplerden ötürü kaybolmuş birçok şiirin bulunduğu delildir.

Arap şiirinin tarihi meselesi, ilk olarak şiirin tedvin edildiği bir süreçte gündeme gelir. Diğer ilimlerde olduğu gibi 1./7. yüzyılın sonlarından itibaren Basra ve Kûfe'de ilmî bir hareketlilik yaşanır. Özellikle 2./8. yüzyılda hızlanan ilmî çalışmalar, Arap diline orijinal veriler sağlayan şiire ilgiyi arttırır. Bir yandan dil âlimlerinin nahiv ve sarf ilimlerinde kullanabilecekleri şiirler seçmeleri, diğer yandan edebiyat bilginlerinin geniş koleksiyonlar oluşturmaları bu dönemde şiirin birçok amaca hizmet edecek şekilde tedvin edilmesini sağlar.²⁰

Tedvin sürecinde sayısız şair ve şiirle karşılaşan edebiyat bilginleri bir tercihe gitmek zorunda kalırlar. *Mufaddaliyyât* ve *Asma'iyât* gibi ilk şiir seçkileri bu tercihin birer ürünüdür. Yine

¹⁶ İbn Reşîk'in ifadelerine göre, Arapların bütün sözleri ilk başta mensur şeklindeydi. Sonradan ihtiyaca göre vezinli ve uyaklı türler ortaya çıkmıştır. Bazı çağdaş edebiyatçılara göre ise şiir nesirden daha eskidir. Ayrıntılı bilgi için bk. İbn Reşîk, *el-Umde*, 1/10; bu konudaki tartışmalar hakkında bk. Mahmûd el-Mikdâd, "Eyyühümâ esbak ila'z-zuhûr eş-şî'r em en-nesrû'l-fennî?", *et-Türâsü'l-'Arabî*, 10/39-40 (Nisan 1990), 165-173.

¹⁷ Carl Brockelmann, *Târîhü'l-'edebi'l-'Arabî*, çev. Abdülhalim en-Neccâr (Kahire: Dâru'l-Maârif, ts.), 1/44.

¹⁸ Nihad M. Çetin, *Eski Arap Şiiri* (İstanbul: Edebiyat Fakültesi Matbaası, 1973), 20.

¹⁹ İbn Sellâm, *Tabakât*, 1/25.

²⁰ Nâsîrüddin el-Esed, *Masâdirü'ş-şî'rî'l-Câhîlî ve kıymetüha't-târîhiyye* (Beirut: Dâru'l-Cil, 1996), 134-184.

de bu durum, şair ve şiirlere ait birçok bilginin sınıflandırılması ve gözden geçirilmesi için yeterli olmaz. Çünkü tedvin döneminde sadece eski dönemlere ait şiirler rivayet edilmez, aynı zamanda râviler tarafından da şiirler uydurulur.²¹ Bu ise, şiir bilginlerinin ciddi bir eleştiri hareketi başlatmalarına neden olur. Nitelik ve niceliğe bakılmaksızın neredeyse her şiir söyleyenin şair kabul edildiği bir dönemde Asmaî'nin (öl. 216/831) üst bir şair tabakası oluşturmaya yönelik çalışmaları ve İbn Sellâm'ın şairleri tabakalara ayırması bu harekete örnek verilebilir.²² Bunun yanında şiirin otantikliğini esas alan çalışmalar da yapılır. "Hangi şair ne zaman yaşamıştır? En eski şiirler ne kadar geriye götürülebilir? En eski şairlerden günümüze şiir ulaşmış mıdır?" soruları çerçevesinde gündeme gelen meseleler, klasik Arap şiirinin tarihine dair farklı görüşlerin ileri sürülmesinin önünü açar.

2./8. ve 3./9. yüzyıl şiir bilginleri, intihal ve mevzu şeklinde öne çıkan şiir problemlerini farklı yönlerden tespit edebiliyorlardı.²³ Ancak ilk şairin kim olduğu, ilk şiirin ne zaman söylendiği ve Arapçanın ne zaman konuşulduğu gibi meseleler hususunda bazı zorluklarla karşılaşmışlardır. Bu meselelerden biri olan klasik Arap şiirinin tarihi, ilerleyen satırlarda görüleceği üzere, şiir bilginlerini daha dikkatli olmaya ve ihtiyata işaret eden açıklamalar yapmaya sevk eder. Nitekim şair ve şiirlerin niceliğine dair problemler, rivayetlerin kemiyeti ve muhtevası göz önünde bulundurularak çözümlenebiliyorken şiirin tarihiyle ilgili problemin çözülmesi daha ayrıntılı ve somut bilgilere ihtiyaç duyar. Ayrıntılı bir şekilde ifade edilecek olursa, söz konusu problemin çözülmesi; Arapçanın ilk olarak ne zaman konuşulduğu, ilk hâli ile Cahiliye dönemindeki hâli arasında nasıl bir farkın olduğu, kabile lehçelerinin şiir üzerindeki etkisi ve ilk şairlerin kimler olduğu gibi birçok meselenin etraflıca ele alınmasını gerektirir. Arapçanın ilk olarak kim tarafından konuşulduğuna yönelik görüşler olsa da ilk dönem dil ve edebiyat âlimleri, bu görüşlere temkinli yaklaşırlar. Hatta çok eski kavimlere Arapça şiirlerin isnat edilmesine karşı çıkarlar.²⁴

Görüşleri esas kabul edilen edebiyat bilginleri, şiirin tarihini belirlerken tarihsel açıdan kanıtlanması zor görüşler yerine sahih rivayetle yaşadıkları zamana ulaşan şiirlerden en eski olanını kıstas kabul ederler.²⁵ Bu çerçevede Asmaî, İbn Sellâm ve Câhiz gibi ilk dönem edebiyat bilginleri, şiirin tarihi konusunda bazı tespitlerde bulunurlar. Bunlardan özellikle İbn Sellâm ve Câhiz'in görüşleri sonraki dönem araştırmacılarını etkiler. İbn Sellâm'ın görüşü, Arap şiirinin kaside formuna geçişi hakkında bilgi vermesiyle öne çıkar. Dolayısıyla onun tespiti, biçime ve muhtevaya yöneliktir. Ona göre kasideler hâlinde ilk şiir söyleyen şair Mühelhil b. Rebîa'dır (öl. 525 civarı).²⁶ İbn Sellâm, Mühelhil'in ne zaman yaşadığı hakkında bilgi vermez. Ancak eserinin başka bir yerinde yaptığı açıklamadan hareketle 5. yüzyılın sonlarını kastettiği çıkarımında bulunulabilir. Nitekim o, ilk uzun kasidelerin Hâşim b. Abdümenâf (öl. 524 [?]) ve Abdülmuttalib

²¹ Örnek için bk. İbn Sellâm, *Tabakât*, 1/46-48.

²² Asmaî'nin şairleri fahl (üstün-kaliteli şair) kavramı etrafında değerlendirdiği çalışması için bk. Asmaî, *Fuhûletü'ş-şu'arâ'* (ve huve suâlât Ebî Hâtim es-Sicistânî li'l-Asmaî), thk. Ahmed Halil eş-Şâl (Port Said: Merkezî'd-Dirâsât ve'l-Buhûs el-İslâmiyye, 2015), 21 vd.; İbn Sellâm'ın tabakât anlayışı için bk. İbn Sellâm, *Tabakât*, 1/51 vd.

²³ İbn Sellâm, *Tabakât*, 1/46-47.

²⁴ İbn Sellâm, *Tabakât*, 1/9-11.

²⁵ İbn Sellâm, *Tabakât*, 1/26-39.

²⁶ İbn Sellâm, *Tabakât*, 1/39.

(öl. 577) döneminde söylendiğini ifade eder.²⁷ Hâşim'in 520 civarında vefat ettiği dikkate alındığında İbn Sellâm'ın 450-520 tarihlerine atf yaptığı anlaşılır.

İlerleyen satırlarda açıklamasına yer verilen Câhiz ise, şiirin tarihini belirlemek için biçimsel özellikleri göz ardı ederek tarihsel değerlendirmelerde bulunur. Ancak son tahlilde hem İbn Sellâm'ın hem de Câhiz'in aynı noktada bulunduğu görülür. Şöyle ki Câhiz'e göre, Arap şiirinin tarihi İslam'dan önce en fazla 150-200 yıl geriye götürülebilir.²⁸ Dikkat edilirse bu tarih miladi 410-460 yıllarına denk gelir. Bu zaman aralığı ise İbn Sellâm'ın yukarıda aktarılan görüşünde geçen tarihe yakındır. İki görüş arasındaki temel fark, tespitlerin ifade edilmiş biçiminde saklıdır. İbn Sellâm, kaside formuna atf yaparak şiirin tarihine değinirken Câhiz, sayısal değerlere başvurarak bu tarihi belirler. Mahmûd Şâkir'e (öl. 1997) göre Câhiz, İbn Sellâm'ın şiirin tarihi ve ilk şairler hakkındaki açıklamalarına muttali olduktan sonra söz konusu tespitte bulunur. İbn Sellâm'ın tarih vermediğini fark eden Câhiz, bu konuda öncü olmak için 150-200 yıl şeklinde bir tarih verir.²⁹

Açıklamalardan anlaşılacağı üzere, Arap şiirinin tarihi problemi erken dönemden itibaren edebiyat bilginleri arasında inceleme konusu olur. Ancak hem İbn Sellâm'ın hem de Câhiz'in açıklamaları dikkate alındığında edebiyat bilginlerinin şiirin tarihine dair genel açıklamalar yaptıkları, geçirdiği dönem ve dönüşümlerden bahsetmedikleri anlaşılır. Aslında İbn Sellâm, Âd ve Semûd gibi kavimlere uzun şiirler isnat eden İbn İshâk'a cevap olarak eski dönemlerde yaşayan Arapların, ihtiyaçlarını dile getirmek amacıyla birkaç beyit söylediklerine, dolayısıyla uzun kasidelere sahip olmadıklarına dikkat çeker.³⁰ Yine de bu durum, şiirin tarihi konusundaki müphemliği ortadan kaldırmak için yeterli olmaz. Bu müphemliğin farkında olan bazı âlimler, şiirin belirli aşamalardan geçtiğini gösteren daha net açıklamalarda bulunurlar. Asmaî'nin öğrencisi Ömer b. Şebbe'nin (öl. 262/876) şiirin tarihi hakkındaki açıklaması bu bağlamda önem arz eder. İbn Şebbe, şiirin tarihi tartışmalarında asıl olanın, âlimlerin "şiir" kavramıyla ne kastettiklerinin anlaşılmasından geçtiğini şu açıklamasıyla vurgular:³¹

"Şiir ve şairlerin tespit edilemeyen ilk dönemleri vardır. Âlimler bu konuda farklı görüşlere sahiptir. Kabileler de konuyla ilgili bazı iddialarda bulunmuştur. Her kabile, kendi şairinin ilk şair olduğunu iddia etmiştir. Tabi bu iddialar, iki-üç beyit söyleyen şairler için geçerli değildir. Nitekim Araplar, iki-üç beyitten oluşan parçaları şiir olarak isimlendirmezlerdi. Bu çerçevede Yemenliler İmrûülkays'ın, Benû Esed Abîd b. el-Abras'ın, Tağlib Mühelhil'in, Bekr Amr b. Kamîe ve Murakkış el-Ekber'in, İyâd ise Ebû Duâd'ın ilk şair olduğunu iddia etmiştir. Bazıları ise Efveh el-Evdî'nin bunlardan daha eski olup ilk kaside söyleyen şair olduğunu ileri sürmüştür. İlk şairlerden oldukları iddia edilen bu

²⁷ İbn Sellâm, *Tabakât*, 1/26.

²⁸ Ebû Osmân Amr b. Bahr el-Câhiz, *el-Hayevân*, thk. Abdüsselam Hârûn (Kahire: Şeriketü Mektebeti ve Matbaati Mustafa el-Bâbî el-Halebî ve Evlâduh, ts.), 1/74.

²⁹ Mahmûd Muhammed Şâkir, *Kadiyyetü ş-ş'i'ri'l-Câhili fi kitâb İbn Sellâm* (Kahire: Matbaatü'l-Medenî, 1997), 18-21.

³⁰ İbn Sellâm, *Tabakât*, 1/26.

³¹ Ebû'l-Fazl Celâlüddin es-Süyûtî, *el-Müzhir fi 'ulûmi'l-luga ve envâ'ihâ*, haz. M. Ahmed Câdümevlâ vd. (Kahire: Mektebetü Dâri't-Türâs, ts.), 2/477.

isimler, birbirlerine yakın dönemlerde yaşamıştır. Muhtemelen en eskileri hicretten 100 küsur yıl önce yaşamıştır.”

İbn Şebbe'nin açıklaması, Arap şiirinin tarihi hakkında erken dönemde yapılan tespitlerin anlaşılması ve yorumlanması konusunda önemli ayrıntılara sahiptir. Ayrıca Câhiz'in tartışmalara neden olan açıklamasının anlaşılmasına da katkı sunar. İbn Şebbe'nin Asmaî, İbn Sellâm ve Câhiz gibi âlimlerle aynı dönemde (3./9. yüzyıl) yaşadığı dikkate alındığında açıklamasının ilmî değeri olduğu anlaşılır. Nitekim o, yaşadığı dönemde gündeme gelen bir meseleye temas etmiş, bu meselenin doğru bir şekilde anlaşılmasını sağlayan anahtar ifadelere yer vermiştir. İbn Şebbe'nin açıklamasındaki bu anahtar ifadeler tespit edilmeden Câhiz'in 150-200 yıldan kastının ne olduğunu yorumlamak isabetli olmayan çıkarımlara ulaştırabilir. Dahası, İbn Şebbe'nin açıklaması çerçevesinde ilk dönem edebiyat bilginlerinin kime şair ve neye şiir dedikleri incelenmeden Câhiz'in, şiirin tarihini miladi 450 yılından başlatıp başlatmadığı ya da bu tarihten önce Arapların hiçbir şiir söylemediklerini kastedip kastedmediği tam olarak anlaşılamaz.

Her şeyden önce İbn Şebbe'nin, hakkında hiç kimsenin bilgi sahibi olmadığı bir döneme işaret ettiğine dikkat edilmelidir. O, şiirin tarihinin bilinmeyen bir başlangıcı olduğunu belirtmiştir. İbn Sellâm'ın “...ilk dönem Araplarına ait şiir bilmiyoruz.” açıklaması da bunu destekler.³² Bu ise, konuyla ilgili yapılan değerlendirmelerin aslında şiirin genel tarihini belirlemeye matuf olmadığına delildir. Diğer bir ifadeyle, İbn Sellâm'ın ilk uzun kasidelerin Mühelhil tarafından söylendiği ve Câhiz'in şiirin İslam'dan en fazla 150-200 yıl kadar eskiye götürülebileceği şeklindeki açıklamalarında şiirin genel anlamının kastedilmediği, belirli bir seviyeye ulaşan şiire atıf yapıldığı anlaşılır. Bu durumda erken dönemde şiirin tarihi problemi çerçevesinde gündeme gelen tartışmalarda âlimlerin, şiirin başlangıcına değil, olgunlaşmış hâline atıf yaptıkları pekâlâ söylenebilir. İbn Şebbe'nin, neye şiir denildiğine dair açıklaması da bunu gösterir. Nitekim o, iki-üç beyitten oluşan parçaların şiir kategorisi altında kabul görmediğini ifade etmiştir. Buna göre asıl şiir, uzun ve nitelikli beyitlerden oluşan sanatsal parçalardır. Bundan dolayı olacak ki yedi ve daha fazla beyitten oluşan şiirler kaside olarak isimlendirilmiştir.³³ 3./9. yüzyıldaki şiir kavramının delaletini yansıtan bu bilgi, İbn Şebbe'nin muasırı İbn Sellâm'ın şiir yaklaşımına benzerdir. İbn İshâk'ın aktardığı şiirlerin aslında şiir olmadığını, sadece uyaklı ve vezinli sözlerden ibaret olduğunu belirten İbn Sellâm, şiirin yüksek bir sanat işçiliği taşıması gerektiğini vurgulamıştır.³⁴ İbn Şebbe, bu ve benzeri değerlendirmeleri göz önünde bulundurarak şiirin geniş anlamına dikkat çekmiştir.

İbn Şebbe'nin iki-üç beyitten oluşan parçaların şiir adı altında değerlendirilmediğini belirtmesi, kime şair denildiği hakkında bilgi vermesi bakımından ayrıca çarpıcıdır. Aslında o, yaşadığı döneme ulaşan rivayetleri dikkate alarak böyle bir değerlendirme yapar. İbn Sellâm'ın eski Arap şairlerine dair aktardığı bilgiler dikkate alındığında 3./9. yüzyılda edebiyat bilginlerinin elinde miladi 3. yüzyıla ait şiirlerin olduğu anlaşılır. Ancak İbn Şebbe, şiirin tarihini belirlemede bu ve benzeri örneklerin dikkate alınmadığını açıkça söyler. Şu hâlde Câhiz'in 150-200 yıl vurgusunun, iki-üç beyitlik şiirlere atıf olmadığı, uzun kasideler söyleyen şairlere yönelik

³² İbn Sellâm, *Tabakât*, 1/11.

³³ İbn Reşîk, *el-Umde*, 1/302.

³⁴ İbn Sellâm, *Tabakât*, 1/8.

olduğu ortaya çıkar. Bunu İbn Şebbe'nin verdiği tarih de destekler. O, sıraladığı şairlerin hicretten 100 küsur yıl önce yaşadığını belirtir. Bu ise 6. yüzyılın başlarına denk gelir. Tam da burada İbn Sellâm'ın, uzun kasidelerin 520 civarında vefat eden Hâşim b. Abdümenâf döneminde söylendiğini belirtmesi ile Câhiz'in ilk şair olarak 500'lü yıllarda hayatta olduğu bilinen Mühelhil'e atıf yapmasının sebebi ortaya çıkar. Anlaşıldığı üzere, her iki isim de şiirin olgunlaşan ve uzun kasidelere dönüşen hâline dikkat çeker.

İbn Sellâm, Câhiz ve İbn Şebbe gibi âlimlerin şiirin tarihine dair açıklamaları, “genel şiir” ile “belirli bir seviyeye ulaşan şiirin” birbirinden ayrı değerlendirildiğini gösterir. Burada *genel şiirden* kasıt, beyit sayısı ya da içeriği dikkate alınmadan belirli ölçüler çerçevesinde söylenmiş şiirlerdir. Bu türden şiirlerin ilk olarak ne zaman söylendiği bilinmemektedir. *Belirli bir seviyeye ulaşan şiirden* kasıt ise, İbn Sellâm'ın kaside formuna atıf yaptığı ve Câhiz'in miladi 5. yüzyıldan başlattığı şiirdir. Yukarıdaki açıklamasında İbn Şebbe, şiirin bu hâline değinmiştir.

Şiirin bazı dönemlerden geçtiğini ve ciddi dönüşümler yaşadığını gösteren bu açıklamaları dikkate alan bazı araştırmacılar, Arap şiirini üç döneme ayırır: a) Ortaya çıkış dönemi, b) kısa beyitler dönemi ve c) uzun kasideler dönemi.³⁵ Şiirin ilk hâli, kişinin gündelik ihtiyaçları için kullandığı ancak sonraları kalıplara dönüşen secidir. Bu seci, dilin gelişmesiyle beraber vezinli ve daha ritimli olan recez'e dönüşür.³⁶ Kısa beyitlerden oluşan recez, uzun cümlelerin bir ritim çerçevesinde söylenmesiyle kasideler olarak öne çıkar.³⁷ Aslında şiire benzeyen kısa beyitlere recez denilir. Bazı çağdaş araştırmacılara göre, şiir recezle başlar.³⁸

Zikredilen dönüşümler, Arap toplumunun sosyokültürel gelişiminden bağımsız gerçekleşmez. Özellikle kabileler arası rekabetin şiirin gelişmesine etki ettiği unutulmamalıdır. İbn Sellâm'a göre, kabileler arasındaki savaşlar, şiirin daha çok söylenmesini sağlar.³⁹ Yine ona göre ilk uzun kasideler söyleyen Mühelhil, Benû Şeybân tarafından öldürülen kardeşi Küleyb (öl. 5. yüzyılın sonlarında) hakkında şiir inşaat etmiştir.⁴⁰ Savaşların şiire etkisini dikkate alan İngiliz şarkiyatçı Charles Lyall (öl. 1920) de Cahiliye şiirini İslam'dan 130 yıl öncesine kadar götürür. Ancak Lyall, bunun şiirin genel tarihi olmadığını, birçok beyit içeren uzun kasidelerin söylendiği döneme denk geldiğini belirtmekle ihtiyatlı davranır.⁴¹

Lyall ve benzeri araştırmacıların miladi 450-500 tarihi üzerinde durmalarının iki temel sebebi vardır:⁴² a) İbn Sellâm gibi şiir bilginleri, ilk uzun kaside söyleyenin Mühelhil olduğunu belirtmişlerdir. Mühelhil ise 470'ten sonra başladığı tahmin edilen Besûs savaşının en önemli

³⁵ Alaaddin Ramazan Mursî, “Evveliyettü'ş-şîri'l-'Arabî mülâhazât havlet't-târîhi'l-mubekkir li'ş-şîr”, *Mecelletü'l-'Ulûmi'ş-Ser'iyye ve'l-Lugati'l-'Arabîyye*, 1 (Nisan 1437/2016), 306 ve 315-316.

³⁶ Bu konuda özellikle bk. Abdullah et-Tayyib, *el-Mürşid ilâ fehmi eş'âri'l-'Arab ve sinâ'atihâ* (Kuveyt: Dâru'l-Âsâr el-İslâmiyye, 1409/1989), 2/362-391 ve 3/9-16.

³⁷ Mikdâd, “Eyyühümâ esbak”, 167.

³⁸ Ömer Ferrûh, *Târîhu'l-'edebi'l-'Arabî* (Beyrut: Dâru'l-İlm li'l-Melâyîn, 1981), 1/74.

³⁹ İbn Sellâm, *Tabakât*, 1/259.

⁴⁰ İbn Sellâm, *Tabakât*, 1/39.

⁴¹ Lyall, *Translations of Ancient Arabian Poetry*, XV.

⁴² Lyall gibi düşünen başka araştırmacılar için bk. Nicholson, *A Literary History of the Arabs*, 71; M.V. McDonald, “Orally Transmitted Poetry in Pre-Islamic Arabia and Other Pre-Literate Societies”, *Journal of Arabic Literature* 9 (Ocak 1978), 14; Râfî de şiirin İslam'dan 200 yıl kadar geriye götürülebileceğini ifade etmiştir. Râfî, bu tarihle vezinli ve uyaklı şiiri kastettiğine dikkat çekmiştir. Râfî, *Târîhu âdâbi'l-'Arab*, 2/15-16.

isimlerindedir. b) Câhiz, şiirin İslam'dan önce 150-200 yıl kadar geriye götürülebileceğini ifade etmiş, bu hususta ilk şairler olarak Mühelhil ve İmruülkays'ın (öl. 540 civarında) ismini vermiştir. Bu iki ayrıntıyı sentezleyen araştırmacılar, ilk uzun kasidelerin Besûs savaşında söylendiğini, bu savaşın ise 5. yüzyılın ikinci yarısında başladığını, dolayısıyla şiirin tarihinin İslam'dan 150 yıl öncesine kadar geriye gittiğini ifade ederler. Yine de Lyall, bu tarih konusunda ısrar etmeyerek ünlü Cahiliye şairlerinin dizelerinin yapısının uzun bir eğitimin sonucu olduğunu belirtir. Ona göre belirli ölçü ve kafiyelerin kullanımı Arap şiirinin Mühelhil ve İmruülkays'tan çok eski olduğunu gösterir.⁴³ Ancak şiirin tarihine dair tartışmalara katılan araştırmacıların hepsi Lyall gibi iyimser davranmaz. Bazı araştırmacılar, Câhiz'in 150-200 yıllık vurgusunu olduğu gibi yorumlarlar. Böylece şiirin tarihini miladi 5. yüzyıldan başlattığını düşündükleri Câhiz'i eleştirirler. Bu araştırmacılara göre, Câhiz, tarihsel çıkarımında isabet etmemiş, yaptığı akıl yürütmede başarılı olmamıştır.⁴⁴ Aslında İbn Şebbe'nin açıklaması, Câhiz'in şiirin ilk hâlini kastetmediğini açık bir şekilde ortaya koyar. Aynı şekilde Câhiz'in açıklamaları da şiirin ilk hâline yönelik görüş belirtmediğini ve onun asıl maksadının şiirin olgunlaşan hâli olduğunu gösterir. Yine de söz konusu araştırmacılar, Câhiz'in açıklamasındaki kullanımların ilk anlamlarıyla yetinerek asıl maksadını eksik yorumlarlar. Bu durumun, Câhiz'in, Arap şiirini gerçekten Cahiliye döneminden başlatıp başlatmadığının anlaşılması için tarihsel veriler içeren açıklamasının yeniden incelenmesi ihtiyacını gündeme getirdiği ortadadır. Aşağıdaki tahlil ve değerlendirmeler, bu konu hakkında bir çerçeve inşa etmesi bakımından önemlidir.

2. Câhiz'in Arap Şiirinin Tarihine Dair Görüşü

Asur kralı Asurbanipal'in (m.ö. 631) milattan önce 7. yüzyıla dayanan yazıtlarından hareketle bazı Batılı araştırmacılar, Arapların musikiye ilgi duydukları ve Asur yöneticilerinin dikkatlerini çeken ezgiler söyledikleri çıkarımında bulunurlar.⁴⁵ Sonraki araştırmacılara yön verse de bu çıkarımların birer tahmin olduğu, Arap şiirinin ilk hâli hakkında kesin bir bilginin bulunmadığı hatırlanmalıdır. Bu bağlamda tarihe karışmış milletlere vezin ve kafiye yönüyle ileri seviye edebî birikimi yansıtan şiirlerin isnat edilmesinin doğru olmadığına dikkat edilmelidir. Evet, kaynaklarda Hz. İsmâil'in (a.s.) Arapça konuştuğu kaydedilmiştir. Ancak bu Arapçanın hangi özellikler taşıdığı, Cahiliye dönemi Arapçası ile aynı olup olmadığı konusunda yeterli bilgi yoktur. Bu ise, milattan önceki milletlere Cahiliye dönemi Arapçasına ait şiir isnadının tarihsel gerçeklikle örtüşmediğini gösterir.⁴⁶

Câhiz, milattan önce yaşayan kavimlere Arapça şiirlerin isnat edildiği bir dönemde yaşar. O, güvenilir olmayan râvilerin şiirler uydurduğunu ve kabilelerin şiir konusunda rekabet ettiğini biliyordu. Nitekim onunla aynı dönemde yaşayan İbn Sellâm, şiirin otantikliğine zarar veren bu problemlere açık bir şekilde dikkat çeker.⁴⁷ Uydurulan ya da intihal edilen şiirleri inceleyen ve şairleri sınıflandıran Asmaî ve Ebû Ubeyde (öl. 209/824 [?]) gibi âlimlerden ders alması Câhiz'de şiirle ilgili bir duyarlılık oluşturur.⁴⁸ Şu hâlde Câhiz'in, şiirle ilgili çok yönlü tartışmaların

⁴³ Lyall, *Translations of Ancient Arabian Poetry*, XVI.

⁴⁴ Örnek için bk. Mendûr, "Umru'ş-şî'r 'inde'l-Câhiz", 2358-2375.

⁴⁵ H. George Farmer, *Târîhü'l-mûsikâ el-'Arabîyye*, çev. Hüseyin Nassâr (Kahire: el-Merkezü'l-Kavmi li't-Terceme, 2010), 3-4.

⁴⁶ Hz. İsmâil'in (a.s.) Arapça konuştuğuna dair iddialar için bk. İbn Sellâm, *Tabakât*, 1/9-10.

⁴⁷ İbn Sellâm, *Tabakât*, 1/4-5, 7-8 ve 25.

⁴⁸ İbn Reşîk, *el-Umde*, 2/755.

yaşandığı bir dönemde şiirin tarihini belirleyerek konuya farklı bir bakış açısı kazandırmak istemesi rastlantı değildir. Aslında o, şiirin tarihine yer vererek otantiklik vurgusunda bulunur. Bu şekilde asıl şiirin ilk olarak ne zaman başladığını tespit etmeyi ve Cahiliye şiirinin tarihsel gerçekliği üzerine yapılan tartışmaları sonlandırmayı amaçlar. Bu amaca binaen şiirin tarihiyle ilgili sonraki araştırmacıların görüşlerini şekillendiren yeni bir anlatı inşa etmeye çalışır. Mezkûr anlatı şu açıklamasında öne çıkar:⁴⁹

وَأَمَّا الشَّعْرُ فَحَدِيثُ الْمِيلَادِ، صَغِيرُ السِّنِّ، أَوَّلُ مَنْ نَهَجَ سَبِيلَهُ، وَسَبَلُ الطَّرِيقِ إِلَيْهِ:
أَمْرُ الْقَيْسِ بْنِ حَجْرٍ، وَمُهَلِّهِلُ بْنُ رَبِيعَةَ... يَذَلُّ عَلَى حَدَاثَةِ الشَّبَعْرِ قَوْلُ أَمْرِ الْقَيْسِ
بْنِ حَجْرٍ:

...

لَا جَمِيرِيَّ وَفَى وَلَا عَسْ... وَلَا اسْتُ عَيْرٍ يُحْكَمُ النَّقْرُ

...

فَانظُرْ، كَمْ كَانَ عُمُرُ زُرَّارَةَ! وَكَمْ كَانَ بَيْنَ مَوْتِ زُرَّارَةَ وَمَوْلِدِ النَّبِيِّ عَلَيْهِ الصَّلَاةُ
وَالسَّلَامُ؟! فَإِذَا اسْتَنْظَرْنَا الشَّبَعْرَ، وَجَدْنَا لَهُ -إِلَى أَنْ جَاءَ اللَّهُ بِالْإِسْلَامِ- خَمْسِينَ وَمِائَةَ
عَامٍ، وَإِذَا اسْتَنْظَرْنَا بِغَايَةِ الْإِسْتِظْهَارِ فَمَاتَنِي عَامٍ.

“Şiire gelince, [Arap şiiri] geç dönemde ortaya çıkmış olup yaşı küçüktür. Şiirin yolunu tutan ve ona giden yolu kolaylaştıran ilk şairler İmruülkays b. Hucr ve Mühelhil b. Rebîa’dır... İmruülkays’ın şu beyti, şiirin yeni olduğuna delildir:

...

Ne Himyerî (b. Riyâh) ne Udes (b. Zeyd) ne de kayışın sürttüğü eşeğin kıcı gibi olan kişi sözünün eri çıktı!

...

Baksana, Zürâre’nin yaşı kaçtı? Aynı şekilde Zürâre’nin ölümü ile Peygamber’in (s.a.s.) doğumu arasında ne kadar zaman vardı? Buna göre, şiirin tarihini incelediğimizde İslam’dan 150 yıl öncesine kadar eskiye gittiğini, biraz daha zorladığımızda bunun en fazla 200 yıl olduğunu görürüz.”

Câhiz, Zürâre isminde birine yer vererek şiirin tarihine dair tespitte bulunur. Beyitte ismi geçen Zürâre, İmruülkays’ın şiirinde bahsettiği ‘Udes b. Zeyd’in oğludur.⁵⁰ Câhiz’in bu isme yer vermesinin sebebi, ‘Udes ile oğlu Zürâre’nin ne zaman yaşadığının yaklaşık olarak biliniyor olmasıdır. İmruülkays’ın amcası Şerahîl’in ölümüne sebep olan ‘Udes, 5. yüzyılın sonlarında ya da 6. yüzyılın başlarında hayattaydı. Zürâre’nin ise, 6. yüzyılın ortalarında Hîre Kralı olan Amr b. Hind’le (öl. 569 civarında) görüştüğü dikkate alındığında 550 yılında hayatta olduğu anlaşılır.⁵¹

⁴⁹ Açıklama ihtisar edilerek aktarılmıştır. Daha fazla bilgi için bk. Câhiz, *el-Hayevân*, 1/74.

⁵⁰ Şâkir, *Kadiyyetü’ş-şi’ri’l-Câhilî*, 19-20.

⁵¹ Amr b. Hind için bk. Taberî, *Târihü’t-Taberî Târihü’l-rusul ve’l-mülûk*, thk. Muhammed Ebü’l-Fazl İbrâhîm (Kahire: Dâru’l-Maârif, 1967), 2/104.

Şu hâlde onun 5. yüzyılın sonlarında doğduğu çıkarımında bulunulabilir. Buna göre Zürâre, 475-80 civarında dünyaya gelmiş ve 550 dolaylarında vefat etmiştir. Câhiz, verilen tarihleri bildiği için okuyucudan Zürâre'nin ne kadar ömür sürdüğünü ve ölümü ile Hz. Peygamber'in (s.a.s.) doğumu arasında ne kadar zaman olduğunu sorgulamasını ister. O, bu sorgulamadan hareketle şiir tarihi konusunda ulaştığı 150-200 şeklindeki sayısal değer in isabetli olduğuna atıfta bulunur.

Câhiz, yukarıdaki açıklamayı yaparken yaşadığı dönemde şiirin tarihiyle ilgili tartışmaları göz önünde bulundurur. Onun Mühelhil ve İmruülkays vurgusunun rastlantısal olmadığı İbn Sellâm'ın açıklamalarından anlaşılır. Hatırlanacağı üzere İbn Sellâm, Mühelhil'e vurgu yapmış, ayrıca İmruülkays'ın şiirdeki öncülüğünü destekleyen rivayetlere yer vermiştir.⁵² Yine de bu durum, Câhiz'in açıklamasının anlaşılması için yeterli değildir. Câhiz'in edebiyat bilgisi ve lafız-anlam hassasiyeti, maksadını en güzel ifade eden kelimeleri dikkatle tercih etmesini sağlar. Bu kelime tercihleri üzerinde durmadan onun açıklamasını tahlil etmek doğru değildir. Şiirin hangi dönemini kastettiğini, klasik Arap şiirinin tarihi ve ilk örnekleri hususunda İbn Sellâm ve İbn Şebbe ile aynı fikirde olup olmadığını anlayabilmek için kelime tercihleri tetkik edilmelidir. Bunun için öncelikle şu sorular üzerinde durulmalıdır:

1. Açıklamanın başındaki التَّعْرُفُ ifadesi hangi anlamda kullanılmıştır? Genel şiir mi yoksa özel bir dönemde ve formda ortaya çıkan şiir mi kastedilmiştir?
2. Açıklamada geçen نَهَجٌ، سَبِيلٌ ve سَبِيلٌ kelimeleri dikkatle mi seçilmiştir? Bu kelimelerin alternatifleri var mıdır?
3. Câhiz'in özellikle Zürâre ismine yer vermesinin sebebi nedir? Bu ismi Hz. Peygamber'in (s.a.s.) doğum tarihiyle ilişkilendirmesi nasıl yorumlanmalıdır?
4. Câhiz'in aktardığı 150-200 yıllık süreç, şiirin mükemmel başlangıcına mı yoksa köklü geçmişine mi işaret etmektedir?

Câhiz'in açıklaması çerçevesinde gündeme gelen bu ve benzeri sorular, ulaştığı sonuçla neyi kastettiğinin anlaşılmasına katkı sağlaması bakımından önemlidir. Zira yukarıdaki açıklamayı salt anlam üzerinden değerlendirmek ve kullanılan kelimeleri sözlük anlamlarıyla açıklamak, meselenin müphem kalmasına neden olabilir.

2.1. Câhiz'in Görüşünün Tahlili

Câhiz'in tercih ettiği kelimelerin farklı delaletlere sahip olup olmadığını anlamak için öncelikle bağlam içindeki kullanımları göz önünde bulundurulmalıdır. Kelimelerin bağlam içindeki kullanımları üzerinde yeterince durulmaması Câhiz'in görüşlerinin eksik, hatta yanlış yorumlanmasına yol açmıştır.⁵³ Câhiz'in açıklamasında dikkat çeken ilk ayrıntı، أَوْلُ مَنْ نَهَجَ ifadesidir. “Şiirin yolunu ilk tutan, takip eden, bu yolda yürüyen” anlamındaki bu ifadede geçen نَهَجَ fiili, şiirle ilgili söz konusu açıklamanın rastlantısal yapıldığını gösterir. Dikkat edilirse Câhiz, bu ifadeyle “ilk şiir söyleyen” veya “ilk şiir okuyan” şairleri kastetmez. Onun أَوْلُ مَنْ قَالَ (ilk söyleyen) veya أَوْلُ مَنْ أَتَشَدَّ (ilk inşat eden, okuyan) gibi “söylemeye” ve “inşat etmeye” yönelik kullanımları tercih etmemesi bunu teyit eder. Burada نَهَجَ fiilini kullanarak arka planı olan bir

⁵² İbn Sellâm, *Tabakât*, 1/39 ve 55; benzer açıklamalar için bk. Mendûr, “‘Umru’ş-şîr ‘inde’l-Câhiz”, 2303-2304.

⁵³ Örneğin bazı araştırmacılar, bilgisine güveninin ve beğenmişlik duygusunun Câhiz'i bu sonuca götürdüğünü belirtmiştir. Mendûr, “‘Umru’ş-şîr ‘inde’l-Câhiz”, 2358.

serüvene işaret eder. نَهَج fiilinin, “yolu açmak, kullanılır hâle getirmek” şeklindeki anlamları göz önünde bulundurulduğunda Cāhiz'in, ilk şiir söyleyenden ziyade daha önce söylenen şiir sanatında yeni bir aşamaya geçen isimlere vurgu yaptığı anlaşılır.⁵⁴

Açıklamada geçen سَهَّل الطَّرِيقَ (yolu kolaylaştıran) ifadesi de نَهَج fiilinin delaletini teyit etmesinin yanı sıra Cāhiz'in şiirin ilk hâline atıf yapmadığını ortaya koyar. Tef'îl babında gelen سَهَّل fiiliyle Cāhiz, belli bir seviye kateden ve beyit sayısı yönüyle kaside formuna ulaşan şiir türünün kolaylaştırıldığını kasteder. سَهَّل fiilini, “var olanın kolaylaştırılması, farklı boyutta ve nitelikte ifade edilmesi için yalın ve akıcı hâle getirilmesi” anlamında kullanarak önceki cümlede geçen نَهَج fiilini “yeni bir yol takip etmek” anlamından ziyade “var olan yolun sonrakiler için genişletilmesi” anlamına gelecek şekilde kullandığına işaret eder. Hansâ (öl. 24/645) da aşağıdaki beytinde سَهَّل fiilini bu anlamda kullanır:⁵⁵

نَطَقْتُ، ابْنِ عَمْرٍو، فَسَهَّلْتُهَا ... وَلَمْ يَنْطِقِ النَّاسُ أَمْثَالَهَا

Kasideni söyledin ey İbn Amr! Kolay da söyledin! Hiç kimse benzerini söyleyememiştir.

Beyitteki سَهَّل fiili, “şiirin zorlama ve tekellüfe girmeksizin söylenmesi” anlamındadır. Görüldüğü üzere vurgu, “yeni ve daha önce görülmemiş bir şiirin” söylenmesine yönelik değildir. Burada başkaları tarafından da söylenebilen şiirin “akıcı, kolay ve daha etkili bir şekilde söylenmesine” atıf yapılmıştır. Şu hâlde Cāhiz'in peşi sıra getirdiği fiillerin birbirini tamamlayan delaletler taşıdığı söylenebilir.

Arap şiirinin çok eski ve köklü bir geçmişe sahip olduğunu ortaya koyan bu açıklamadaki ifadelerin dikkatle kullanıldığı, söz konusu fiillerin bağlam içindeki delaletleri de işaret eder. Her biri yerli yerinde kullanılan ve öncesi sonrasını tamamlayan bu ifadelerin 5. ve 6. yüzyıldaki şiirin olgunluk hâline atıf olduğu ortadadır. Bunu أَوْلُ kelimesinin haberi olarak gelen İmruülkays ve Mühelhil isimleri de teyit eder. Şöyle ki نَهَج ve سَهَّل fiillerinin, şiirin kaside formundan ziyade ilk hâline atıf olduğunun kabul edilmesi durumunda mübtada olan أَوْلُ (ilk) kelimesinin haberi olarak gelen İmruülkays ve Mühelhil isimlerinin hangi vurgu için cümlede yer aldığı yorumlanması zor olabilir. Nitekim cümle, söz konusu anlama göre, “*Şiiri ilk söyleyen ve bu yolu ilk kolaylaştıran İmruülkays b. Hucr ve Mühelhil b. Rebîa'dır...*” şeklinde olur.

Cümlede vurgulanan ifadelerin üzerinde durulmalıdır. نَهَج ve سَهَّل fiillerine “var olan ve olgunlaşan şiirin yolunu açmak, kolaylaştırmak” anlamının verilmemesi hâlinde Cāhiz'in yanlış bilgi verdiği ortaya çıkar. Zira bu durumda söz konusu fiillerin, daha önce söylenmemiş ve görülmemiş şiirin söylenmesi ve bu konuda sonrakilere yolun açılıp kolaylaştırılması anlamına geldiği kabul edilmelidir. Bu ise cümlede geçen isimlerden önce yaşayan birçok şairin yadsınmasına ve bu şairlerin günümüze ulaşan şiirlerinin sonradan uydurulduğunun iddia edilmesine sebep olur. Cāhiz'in edebiyat sahasındaki birikimi dikkate alındığında onun böyle bir iddiada bulunmasının zayıf bir ihtimal olduğu ortaya çıkar. Nitekim o, miladi 5. yüzyıldan önce yaşayan şairlerden bahseden İbn Sellâm'ın muasırıydı.⁵⁶ Dolayısıyla çok eski dönemlerden itibaren Arapların şiir söylediğini pekâlâ biliyordu. Şu hâlde İmruülkays ve Mühelhil'in şiirin

⁵⁴ نَهَج fiilinin “yolu açmak ve bir şeyi başkalarına uygun hâle getirmek” anlamındaki kullanımı için bk. Ahmed Zeki Safvet, *Cemheretü hutabi'l-Arab* (Beirut: el-Mektebetü'l-İlmiyye, 1933), 1/149.

⁵⁵ *Dîvânü'l-Hansâ*, thk. Enver Ebû Süveylim (Amman: Dâru Ammâr, 1988), 106-107.

⁵⁶ İbn Sellâm'ın açıklamaları için bk. İbn Sellâm, *Tabakât*, 1/26-39.

yolunu kolaylaştırması, ilk şiir söyleyen şairler oldukları anlamına gelmemektedir. Bilakis arka planı belirlenmiş, usul ve esasları genel olarak ortaya konulmuş şiirin uzun kasideler formundaki ilk hâline örnek teşkil eden şairler anlamındadır.

Câhiz'in şiirin tarihini belirlerken özellikle Mühelhil ve İmruülkays'ın ismini vermesinin bir diğer sebebi ise, mezkûr şairler hakkında kaynaklarda geçen açıklamalardır. Hatırlanacağı üzere İbn Sellâm, ilk uzun kasideler söyleyen kişinin Mühelhil olduğunu belirtmiştir. Câhiz'in muasırı olan İbnü'l-A'râbî (öl. 231/846) ise Mühelhil'in şiiri ilk incelten (yani şiiri güzelleştiren, incelikli hâle getiren) ve yabancı kelimelerden arındıran şair olduğunu, bundan dolayı Mühelhil lakabını aldığını ifade etmiştir.⁵⁷ Tam da burada Câhiz'in نَهَجَ سَبِيلَهُ (yolunu tutan) ve سَمَّى الطَّرِيقَ إِلَيْهِ (ona giden yolu kolaylaştıran) ifadelerinin ne anlama geldiği anlaşılır. Aslında o, Mühelhil'in yaşadığı 5. yüzyılın ikinci yarısına kadar Arap şiirinin bazı aşamalardan geçtiğini, birçok garip lafızlar içeren kısa beyitlerin söylendiğini, bu beyitlerin aksine Mühelhil'in uzun ve yalın kasideler nazmederek sonrakilere yolu açtığını belirtmiştir. Câhiz'in, aynı dönemde başka şairler olduğu hâlde Mühelhil ile İmruülkays'ın ismine yer vermesi bu tespiti destekler. Nitekim en üstün şair olduğunu iddia edenlere göre İmruülkays, şairlerin öncüsü olmasını sağlayan temalar keşfetmiş, bu temalarda söylediği şiirlerle sonraki şairlere örnek olmuştur.⁵⁸ Câhiz, İmruülkays'ın bu özelliğine atıf yaparcasına “yolu açan ve kolaylaştıran” ifadesine yer vermiştir. Yine kaynaklarda bu isimler, ilk şiir söyleyen şairlerden çok daha önce söylenmiş şiiri uzun kasidelere dönüştüren şairler bağlamında ele alınmıştır. İbn Sellâm'ın aşağıdaki açıklaması bu çıkarımı destekler niteliktedir:⁵⁹

“Kişinin ihtiyacı için söylediği birkaç beyit dışında ilk dönem Araplarının (uzun) şiirleri yoktu. Abdülmuttalib ve Hâşim b. Abdümenâf döneminde kasideler oluşturuldu ve uzun şiirler söylendi.”

İbn Sellâm'ın açıklamasındaki iki isim, Mühelhil ve İmruülkays'ın Arapça şiir söyleyen ilk şairler olmadıklarını ortaya koyar. Buna göre Câhiz, Arapçanın olgunlaştığı Cahiliye döneminde söylenen şiiri kasteder. O, 5. yüzyıla denk gelen Cahiliye döneminden önce Arapların şiirleri olduğunu inkâr etmez. Ancak bu şiirler hakkında detaylı bilginin bulunmayışı, güvenilirliğinden şüphe etmediği şairler hakkında değerlendirme yapmasında etkili olur. Yazıtlardan da anlaşılacağı üzere, Cahiliye döneminde kullanılan Arapçanın özellikle miladi 3. yüzyıldan itibaren oluşmaya başlaması, Câhiz'in 150-200 gibi bir sayısal değer vermesini sağlar.⁶⁰ Şöyle ki 3. yüzyılda olgunluğa doğru bir oluşum içine giren Arap dili, 100-150 yıl sonra kasideler formuna ulaşan şiirsel bir kaliteye ulaşır. Bu ise miladi 400-450 yıllarına denk gelir. Dikkat edilirse bu tarih, Câhiz'in verdiği tarihle örtüşür. Buna göre denilebilir ki Câhiz, aslında Arap şiirinin köken itibarıyla çok eskilere dayandığını biliyordu. Ancak o, İbn Şebbe gibi şiirin ilk hâlden ziyade kaside formundaki mükemmel hâlini ele alır. Bu mükemmeliyet ise, 5. yüzyılda oluşur.

⁵⁷ Ebû Ubeydillâh el-Merzübânî, *el-Müveşşah meâhizü'l-'ulemâ' 'ale's-su'arâ' fi 'iddeti envâ' min snâ'ati's-şi'r*, thk. Ali Muhammed el-Becâvî (Kahire: Nahdatü Mısır, ts.), 89.

⁵⁸ İbn Sellâm, *Tabakât*, 1/55.

⁵⁹ İbn Sellâm, *Tabakât*, 1/26.

⁶⁰ Esed, *Neşettü's-şi'r il-Câhilî*, 58-59; Esed, henüz keşfedilmeyen yazıtların varlığına ihtimal vererek bu konuda kesin sonuçlara ulaşmanın güç olduğuna dikkat çekmiştir.

Cāhiz'in, yukarıdaki değerlendirmesinde Arap şiirinin ilk hâlini kastetmediğine dair bir diğer önemli delil, *Hayevân* eserindeki açıklamasıdır. O, şiirin tarihine dair şu açıklamada bulunur:⁶¹

وَقَدْ قِيلَ التَّبَعُ قَبْلَ الْإِسْلَامِ فِي مَقْدَارِ مِنَ الدَّهْرِ أَطْوَلَ مِمَّا بَيَّنَّنَا الْيَوْمَ وَبَيَّنَّ أَوَّلَ الْإِسْلَامِ...

“Şiir, İslam’dan önceki dönemde söylenmiştir. Bu dönem, günümüz ile İslam’ın ilk yılları arasındaki zaman diliminden daha uzundur.”

Açıklamaya göre Cāhiz, İslam öncesi söylenen şiirin dönemini, yaşadığı dönem ile İslam’ın başlangıcı arasındaki dönemden daha uzun (أطول) görür. *Hayevân* adlı eserinin Cāhiz’in son eserlerinden olduğu ve 247/862 yılından sonra telif edildiği göz önünde bulundurulduğunda yukarıdaki açıklamanın tarihi ile İslam’ın ilk yılları arasında 250 küsur yıl olduğu anlaşılır.⁶² İslam’ın başlangıcı olarak 610 tarihi dikkate alındığında Cāhiz’in miladi 350’den önceki yıllara işaret ettiği ortaya çıkar. Bu durumda Cāhiz’in 150-200 yıl değerlendirmesinin nihai ve mutlak olmadığı, şiirin belirli bir dönemine işaret ettiği çıkarımında bulunulabilir.⁶³

Cāhiz’in açıklamasında dikkat çeken başka bir ayrıntı ise, 150-200 yıl şeklinde sayısal değer verdiği cümlede “yolunu açan” ve “ona yolu kolaylaştıran” gibi ifadelerle şiirin hangi dönemini ya da aşamasını kastettiğine atıf yapmasıdır. Hâlbuki en son açıklamasında şiirden genel olarak bahseder. Kısa beyitlerden oluşan şiiri mi yoksa uzun kasidelerden oluşan şiiri mi kastettiğini belirtmez. Ancak verdiği tarihten hareketle şiirin genel tarihine atıf yaptığı anlaşılır. Şu hâlde denilebilir ki Cāhiz, Arap şiirinin tarihini -zannedildiğinin aksine- miladi 300 yılından önceye götürür. O, Arap şiirinin eski dönemlerde başladığı, miladi 400-450’li yıllarda ise olgunlaşarak günümüze ulaşan uzun kasideler dönemine girdiği kanaatindedir.

Cāhiz’in birinci açıklamasında uzun kasideleri, ikinci açıklamasında ise şiirin genelini kastettiği, dönemindeki şiir bilginlerinin açıklamalarından hareketle tespit edilebilir. Örneğin İbn Sellâm, eski dönemlerde yaşayan Arapların uzun kasideleri olmadığını, ihtiyaçlarını gidermek için beyitler söylediklerini ifade eder. Sahih yollarla rivayet edilen bu beyitlere örnek vermek üzere “eski sahih şiirden” ifadesiyle Anber b. Amr b. Temîm’e ait üç mısralık bir şiir aktarır.⁶⁴ Anber’in tam olarak ne zaman yaşadığı bilinmemektedir. Ancak soyundan gelenlerden hareketle yaşadığı dönem hakkında bazı tahminlerde bulunulabilir. Onun soyundan gelen Gâdire b. Semüre b. Amr b. Kurt b. Cündeb b. Anber b. Amr b. Temîm, Hz. Peygamber (s.a.s.) döneminde hayattaydı.⁶⁵ 1./7. yüzyılın ortalarında hayatta olduğu anlaşılan Gâdire ile Anber b. Temîm arasında 4 kuşak vardır. Gâdire’nin 590-600’lü yıllarda dünyaya geldiği ve her bir kuşağın ortalama 65 yıl yaşadığı varsayımından hareketle Anber b. Temîm’in 300’lü yıllarda yaşadığı sonucuna varılır.⁶⁶ Görüldüğü üzere bu tarih, Cāhiz’in ikinci açıklamasıyla örtüşür. İbn Sellâm’ın

⁶¹ Cāhiz, *el-Hayevân*, 6/277.

⁶² *Hayevân* eserinin yazım tarihi hakkında bk. Cāhiz, *el-Buhalâ*, thk. Tâhâ el-Hâcirî (Kahire: Dâru’l-Maârif, ts.), 37.

⁶³ Esed, *Neşetü’ş-Şi’ri’l-Câhilî*, 63-65.

⁶⁴ İbn Sellâm, *Tabakât*, 1/26-27.

⁶⁵ İbn Hacer el-Askalânî, *el-İsâbe fi temyîzi’s-sahâbe*, thk. Abdülmuhsin et-Türkî (Kahire: Dâru Hicr, 1429/2008), 8/466-467.

⁶⁶ Esed, İbn Sellâm’ın sıraladığı isimlerin 4. yüzyılın ilk yarısında yaşadıklarını ifade etmiştir. Fureycât ise, Anber’in 4. yüzyılın sonlarında yaşadığı, Sa’d’ın ise 370 civarında dünyaya geldiği görüşündedir. Fureycât, çalışmasının başka bir yerinde de Arap şiirinin tarihinin Cāhiz’in söylediğinden daha eski olduğunu, 3. yüzyılda yaşayan sairlerden rivayet edilen beyitlerin bunu gösterdiğini belirtmiştir. Yine de vefat tarihleri hakkında kesin bilginin bulunmayışı, bu konudaki değerlendirmeleri ihtimal düzeyinde bıraktığı unutulmamalıdır. Bilgi için bk. Esed, *Neşetü’ş-Şi’ri’l-Câhilî*, 85-91; Fureycât, *eş-Şu’arâ’ el-Câhiliyyân*, 47, 200-202 ve 206.

aktardığı ve çok eski şairlerden olan Sa'd b. Zeydimenât b. Temîm için de aynı tahminde bulunulabilir.⁶⁷ Sa'd'ın soyundan gelen Kays b. Âsım (öl. 47/667) şair ve sahabidir. Kays ile dedesi Sa'd arasında 7-8 kuşak vardır.⁶⁸ Kays ve Anber'in soylarının dedeleri Temîm'de birleştiği kabul edildiğinde Sa'd ile Anber'in birbirlerine yakın dönemlerde, yani 300'lü yıllarda yaşadıkları anlaşılır.

Dönemindeki şiir bilginlerinin açıklamaları dikkate alındığında Câhiz'in şiirin tarihi hakkında oldukça titiz açıklamalar yaptığı, günümüzdeki bazı araştırmacıların yorumladığının aksine şiirin tarihini miladi 450 yılından başlatmadığı fark edilir. Cübûrî'nin (öl. 2019) dikkat çektiği üzere Câhiz, aslında yüzyıllara dayanan bir arka plandan sonra olgunlaşan ve mükemmelleşen şiiri kastetmiştir.⁶⁹ O, ritim ve vezin yönüyle mükemmel seviyeye ulaşan şiir ile genel şiiri ayırt etmiştir. Şu hâlde Câhiz'in, klasik Arap şiirinin ilerleme kaydetmiş hâlini İslam'dan 150-200 yıl önce başlattığı anlaşılır. Dolayısıyla ileri sürdüğü sayısal değeri esas alarak eski Arap şiirinin yeni olduğunu iddia etmek isabetli bir yaklaşım değildir. Nihad Çetin, Fuat Sezgin ve Kenan Demirayak (öl. 2022) gibi çağdaş araştırmacılar da güvenilir şiirin 5. yüzyıla dayandığını ifade etmişlerdir. Bu tarih, Câhiz'in verdiği tarihle aynıdır. Bu araştırmacıların, 5. yüzyıldan önce şiirin bulunmadığını ya da Arapların şiiri bilmediğini iddia etmediklerine dikkat edilmelidir. Bilakis, 5. yüzyıldan önce de şiirlerin inşat edildiğine ve uzun kasidelere geçiş sürecinde bu şiirlerin büyük katkısının bulunduğu temas etmişlerdir.⁷⁰ Örneğin şiir bilginlerinin görüşlerinden hareket eden Çetin'e göre, güvenilir olarak kabul edilebilecek en eski Arap şiirleri 5. yüzyılın sonları ve -daha ihtiyatlı bir tahminle- 6. yüzyılın başlarına kadar çıkar. Kuşku yok ki bu tarihlerin verilmesinde Mühelhil vb. eski Arap şairlerinin doğumu etkili olur. Fuat Sezgin'in ifadesiyle bilinen en eski Arap şairlerinden olan Mühelhil ve Amr b. Kamîe muhtemelen 450 ve sonrasında dünyaya gelmişlerdir. Fark edileceği üzere bütün bu tarihler, Câhiz'in verdiği tarihle örtüşür. Bu araştırmacılar, sahih rivayet, râvilere ulaşan şiirler ve kasidenin formu gibi hususlardan hareketle belirtilen tarihi esas almışlardır. Câhiz, günümüzdeki araştırmacıların aksine bu ayrıntıları açıkça zikretmemiş olsa da yaşadığı dönemdeki tartışmalar ve şairlere dair bilgisi dikkate alındığında onun klasik şiirin ilk hâlini kastetmediği, kaside formundaki dönemini esas aldığı ortaya çıkar. Nitekim onun muasırı İbn Sellâm, eski dönemlerde yaşayan Araplara ait herhangi bir şiir bilmediklerini ifade etmiştir.⁷¹ Şiirin tarihsel gerçekliğine yönelik bu ve benzeri değerlendirmeleri dikkate alan Câhiz, ihtiyatlı davranarak ne zaman yaşadıkları hakkında daha fazla bilgi sahibi olduğu Mühelhil ve İmru'ülkays'ın ismini vermiştir. Başka bir eserinde çok eski dönemlerde yaşayan şairlere ait aktardığı beyitler de bu çıkarımı destekler niteliktedir.⁷²

⁶⁷ İbn Sellâm, *Tabakât*, 1/28-31.

⁶⁸ Ali Osman Ateş, "Kays b. Âsım", *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi* (Ankara: TDV Yayınları, 2022), 90.

⁶⁹ Yahya el-Cübûrî, *eş-Şi'rü'l-Câhili hasâsuh ve fînûnuh* (Beyrut: Müessesetü'r-Risâle, 1407/1986), 128; İslâm Ansiklopedisi müellifi, İslam'dan 150-200 öncesinden kalma şiir örneklerinin gelişiminin 2000 yıldan az olmadığını belirtmiştir. Nasuhi Ünal Karaarlan, "Şair", *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi* (İstanbul: TDV Yayınları, 2010), 38/298-301.

⁷⁰ Ayrıntılı bilgi için bk. Çetin, *Eski Arap Şiiri*, 9; Sezgin, *Târihü't-türâsi'l-Arabî*, 2/13; Kenan Demirayak, *Arap Edebiyatı Tarihi I* (Erzurum: Fenomen Yayınları, 2014), 69-71.

⁷¹ İbn Sellâm, *Tabakât*, 1/11.

⁷² Ebû Osmân Amr b. Bahr el-Câhiz, *el-Beyân ve't-tebyîn*, thk. Abdüsselam Hârûn (Kahire: Mektebetü'l-Hâncî, 1418/1998), 3/341.

Sonuç

Klasik Arap şiirinin başlangıç tarihini belirlemeye dönük birçok farklı görüş ileri sürülmüştür. Bu görüşler incelendiğinde Cahiliye dönemine kadar Arap şiirinin üç temel dönemden geçtiği anlaşılmaktadır. İlk dönem, şiirin basit hâlini yansıtan ve hakkında neredeyse hiçbir bilginin bulunmadığı dönemdir. Araştırmacıların bu döneme dair değerlendirmeleri tahminden öteye gitmemiştir. Nesirde oluşan ve ritmi dolayısıyla şiiri andıran seci türünün bu dönemde ortaya çıktığı düşünülmektedir. İkinci dönem ise, terennüm olarak söylenen, sonrasında bestelenmiş ezgilere dönüşen parçalı beyitler dönemidir. Recez türünü andıran, belki de ilk hâli olan kısa beyitlerin ortaya çıkışı bu dönemde olmuştur. İbn Sellâm gibi şiir bilginlerinin aktardığı isim ve beyitlerden yola çıkarak bu dönem tahmini olarak en fazla 3. yüzyıla kadar geriye götürülmüştür. Üçüncü dönem ise, yedi ve üzeri beyit sayısına ulaşan kasidelerin inşat edilmeye başlandığı dönemdir. Kaynaklarda bu dönemin başlangıcı olarak daha çok 5. yüzyılın ikinci yarısında (450 sonrasında) dünya geldiği düşünülen Mühelhil b. Rebîa'nın ismi üzerinde durulmuştur. Cāhiz, yaşadığı dönemde şiirin tarihine dair yapılan tartışmalara katılarak Arap şiirinin en fazla miladi 400-450 yıllarına kadar eskiye götürülebileceği sonucuna ulaşmıştır. Çalışmadaki verilerden hareketle denilebilir ki Cāhiz'in bu tespiti, mükemmel bir başlangıca değil, köklü bir geçmişe atıftır. O, Arap şiirinin çeşitli dönemlerden geçtiğini, Mühelhil ve İmruülkays'la birlikte mükemmel suretine ulaşmaya başladığını ifade etmiştir. Bu mükemmel suretin en güzel örnekleri ise, Cahiliyenin en parlak döneminde, yani 6. yüzyılda verilmiştir.

Cāhiz, şiirin tarihini belirlerken dört temel unsuru ölçüt kabul etmiştir. Bunlar; şiirin olgunluk dönemi, orijinallik, âlimlerin açıklamaları ve kesinliktir. Şiirin olgunluk dönemini göz önünde bulundurarak eski dönemlere isnat edilen kısa şiirsel parçaları dikkate almamıştır. Orijinalliğe önem vererek İbn İshâk gibi milattan önceki kavimlere Arapça kasideler isnat edenleri göz ardı etmiş, sahih kanallardan rivayet edilen şiirleri değerlendirmiştir. İbn Sellâm gibi âlimlerin açıklamalarını inceleyerek Mühelhil ve İmruülkays hakkındaki görüşlerinden istifade etmiştir. Kesinlik kıstasını dikkate alarak da hakkındaki bilgilerin tartışmalı olduğu şairlerin ismini vermek yerine ne zaman yaşadıkları konusunda daha fazla bilgi sahibi olduğu şairlerin isimlerine yer vermiştir. Bu şekilde o, köklü bir geçmişe sahip olduğuna kesin olarak inandığı Arap şiirinin tarihini olgunluk döneminden başlatmıştır. Dolayısıyla onun, eski dönemlerden rivayet edilen orijinal beyitleri ya da Mühelhil ve İmruülkays'tan önce birçok şairin varlığını inkâr etmediği anlaşılmaktadır.

Son tahlilde denilebilir ki Mühelhil ve İmruülkays'ın şiirlerinden önce Arap şiiri birçok dönemden geçmiştir. İmruülkays'ın günümüze ulaşan muallakası ve dönemin diğer kasideleri bu aşamaların zirvesi kabul edilebilir. Ancak bu kasidelerin ilk hâli hakkında bilgiye ulaşmak için şiirin geçirdiği dönüşümler, ritim, vezin ve uyak çerçevesinde incelenmelidir. Bunun yanında Arap şiirinin musikisinin temel özellikleri, Araplarla aynı bölgede yaşayan Süryanilerin ya da Farslıların eski dönemlerde vezinli sözleri olup olmadığı, bu milletlerin Arap şiirinin vezinli dönemine geçişte etkili olup olmadıkları, Grek kültürünün Arap şiirinin oluşumuna etki edip etmediği gibi hususlar üzerinde durulmalıdır. Ayrıca Arap yazısının gelişimi, yazıtlardan elde edilen bilgiler, kabile lehçeleri, diğer Sâmi milletlerin dilleri ile Arapça arasındaki ilişki gibi konular da göz önünde bulundurulmalıdır.

Kaynakça | References

- Abdür-rauf, Muhammed Avni. *Bidâyâtü'ş-şîri'l-'Arabî beyne'l-kem ve'l-keyf*. Kahire: Mektebetü'l-Âdâb, 2. Baskı, 1426/2005.
- Ali, Cevâd. *el-Mufasssal fî târîhi'l-'Arab kable'l-İslâm*. 10 Cilt. Bağdat: Câmiaatü Bağdâd, 2. Baskı, 1413/1993.
- el-Askalânî, İbn Hacer. *el-İsâbe fî temyîzi's-sahâbe*. thk. Abdülmuhsin et-Türkî. 16 Cilt. Kahire: Dâru Hicr, 1429/2008.
- el-Asmaî, Ebû Saîd Abdülmelik b. Kureyb. *Fuhûletü'ş-şu'arâ' (ve huve suâlât Ebî Hâtîm es-Sicistânî li'l-Asmaî)*. thk. Ahmed Halil eş-Şâl. Port Said: Merkezü'd-Dirâsât ve'l-Buhûs el-İslâmiyye, 2015.
- Ateş, Ali Osman. "Kays b. Âsım". *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi*. Ankara: TDV Yayınları, 2022.
- Bedevî, Abdurrahman. *Dirâsâtü'l-müsteşrikîn havle sıhhati'ş-şîri'l-Câhilî*. Beyrut: Dâru'l-İlm li'l-Melâyîn, 1979.
- el-Behbîti, Necîb Muhammed. *Târîhü'ş-şîri'l-'Arabî hattâ âhiri'l-karnî's-sâlis el-hicrî*. Kahire: Matbaatü Dâri'l-Kütübî'l-Mısıriyye, 1950.
- Brockelmann, Carl. *Târîhü'l-edebî'l-'Arabî*. çev. Abdülhalim en-Neccâr. 6 Cilt. Kahire: Dâru'l-Maârif, 5. Baskı, ts.
- Bulut, Ali. "İslâm Öncesi Arap Edebiyatının Mevsûkiyeti Meselesi". *İslâm Öncesi Araplarda Dil ve Edebiyat*, ed. Mustafa Çağrırcı. İstanbul: Kuramer Yayınları, 2019.
- el-Câhiz, Ebû Osmân Amr b. Bahr. *el-Hayevân*. thk. Abdüsselam Hârûn. 8 Cilt. Kahire: Şeriketü Mektebeti ve Matbaati Mustafa el-Bâbî el-Halebî ve Evlâduh, 2. Baskı, ts.
- el-Câhiz. *el-Buhalâ'*. thk. Tâhâ el-Hâcirî. Kahire: Dâru'l-Maârif, ts.
- el-Câhiz. *el-Beyân ve't-tebyîn*. thk. Abdüsselam Hârûn. 4 Cilt. Kahire: Mektebetü'l-Hâncî, 7. Baskı, 1418/1998.
- el-Çumahî, İbn Sellâm. *Tabakâtü fuhûli'ş-şu'arâ'*. thk. Mahmûd Muhammed Şâkir. 2 Cilt. Cidde: Dâru'l-Medenî, ts.
- el-Çübûrî, Yahya. *eş-Şîri'l-Câhilî hasâisuh ve fûnûnuh*. Beyrut: Müessesetü'r-Risâle, 5. Baskı, 1407/1986.
- Çetin, Nihad M. *Eski Arap Şiiri*. İstanbul: Edebiyat Fakültesi Matbaası, 1973.
- Dayf, Şevkî. *Târîhü'l-edebî'l-'Arabî el-asrî'l-Câhilî*. 10 Cilt. Kahire: Dâru'l-Maârif, 11. Baskı, ts.
- Demirayak, Kenan. *Arap Edebiyatı Tarihi - I*. Erzurum: Fenomen Yayınları, 3. Baskı, 2014.
- Dîvânü'l-Hansâ*. thk. Enver Ebû Süveylim. Amman: Dâru Ammâr, 1988.
- el-Esed, Nâsirüddin. *Masâdirü'ş-şîri'l-Câhilî ve kıymetüha't-târîhiyye*. Beyrut: Dâru'l-Cîl, 8. Baskı, 1996.
- el-Esed, Nâsirüddin. *Neşetü'ş-şîri'l-Câhilî ve tetavvuruh (dirâse fî'l-menhec)*. Beyrut: el-Müessesetü'l-'Arabiyye li'd-Dirâsât ve'n-Neşr, 1999.
- Farmer, H. George. *Târîhü'l-mûsikâ el-'Arabiyye*. çev. Hüseyin Nassâr. Kahire: el-Merkezü'l-Kavmî li't-Terceme, 2010.
- Ferrûh, Ömer. *Târîhü'l-edebî'l-'Arabî*. 6 Cilt. Beyrut: Dâru'l-İlm li'l-Melâyîn, 4. Baskı, 1981.
- el-Fureycât, Âdil. *eş-Şu'arâ' el-Câhiliyyân el-evâil*. Beyrut: Dâru'l-Meşrik, 2. Baskı, 2008.
- Huart, Clément. *A History of Arabic Literature*. New York: D. Appleton and Company, 1903.
- İbn Reşik, Ebû Alî el-Hasen el-Kayrevânî. *el-Umde fî sinâ'ati'ş-şîri ve nakdih*. thk. en-Nebevî Abdülvâhid Şa'lân. 2 Cilt. Kahire: Mektebetü'l-Hâncî, 2000.
- Karaarslan, Nasuhi Ünal. "Şair". *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi*. İstanbul: TDV Yayınları, 2010.
- Lyall, Charles James. *Translations of Ancient Arabian Poetry*. Londra: Williams-Norgate Ltd., 1930.
- Margoliouth, David S. *Arap Şiirinin Kökeni*. çev. Nurettin Ceviz. Ankara: Aktif Yayınevi, 2004.
- McDonald, M.V. "Orally Transmitted Poetry in Pre-Islamic Arabia and Other Pre-Literate Societies". *Journal of Arabic Literature* 9 (Ocak 1978), 14-31.

- Mendûr, Ferec es-Seyyid Râgib. “‘Umrü’ş-şi’r ‘inde’l-Câhiz: arz ve münâkaşe”. *Havliyyetü Külliyyeti’l-Lugati’l-Arabîyye bi’z-Zekâzîk*, 2/28 (2008), 2285-2404.
- el-Merzübânî, Ebû Ubeydillâh. *el-Müveşşah meâhizü’l-‘ulemâ’ ‘ale’ş-şu‘arâ’ fi ‘iddeti envâ’ min snâ’ati’ş-şi’r*. thk. Ali el-Becâvî. Kahire: Nahdatü Mısır, ts.
- el-Mikdâd, Mahmûd. “Eyyühümâ esbak ila’z-zuhûr eş-şi’r em en-nesrû’l-fenni?”. *et-Türâsü’l-‘Arabî*, 10/39-40 (Nisan 1990), 164-176.
- el-Mursî, Alaaddin Ramazan. “Evveliyyetü’ş-şi’ri’l-‘Arabî mülâhazât havlet’t-târîhi’l-mubekkir li’ş-şi’r”. *Mecelletü’l-‘Ulûmi’ş-Ser’iyye ve’l-Lugati’l-‘Arabîyye* 1 (Nisan 1437/2016), 305-344.
- Nicholson, Reynold A. *A Literary History of the Arabs*. New York: Charles Scribner’s Sons, 1907.
- er-Râfî, Mustafa Sâdik. *Târîhu âdâbi’l-‘Arab*. thk. Abdullah el-Minşâvî – Mehdî el-Bahkîrî. 2 Cilt. Kahire: Mektebetü’l-Îmân, 1997.
- Safvet, Ahmed Zekî. *Cemheretü hutabi’l-‘Arab*. 3 Cilt. Beyrut: el-Mektebetü’l-İlmiyye, 1933.
- Sezgin, Fuat. *Târîhü’l-türâsi’l-‘Arabî*. çev. Mahmûd Fehmi Hicâzî. 17 Cilt. Riyad: Câmiatü el-Îmâm Muhammed b. Suûd, 1411/1991.
- es-Süyûtî, Ebü’l-Fazl Celâlüddîn. *el-Müzhir fi ‘ulûmi’l-luga ve envâ’ihâ*. haz. M. Ahmed Câdülmevlâ vd. 2 Cilt. Kahire: Mektebetü Dâri’t-Türâs, 3. Baskı, ts.
- Şâkir, Mahmûd Muhammed. *Kadiyyetü’ş-şi’ri’l-Câhilî fi kitâb İbn Sellâm*. Kahire: Matbaatü’l-Medenî, 1997.
- et-Taberî, Ebû Ca’fer Muhammed b. Cerîr. *Târîhü’t-Taberî Târîhü’r-rusûl ve’l-mülûk*. thk. Muhammed Ebü’l-Fazl İbrâhim. 11 Cilt. Kahire: Dâru’l-Maârif, 2. Baskı, 1967.
- et-Tayyib, Abdullah. *el-Mürşid ilâ fehmi eş’âri’l-‘Arab ve snâ’atihâ*. 5 Cilt. Kuveyt: Dâru’l-Âsâr el-İslâmiyye, 3. Baskı, 1409/1989.
- Tülücü, Süleyman. “Mu’allakât ve Şairleri Üzerine Bir Bibliyografya Denemesi-I”, *Atatürk Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi*, 23 (2005), 1-70.
- Yenice, Mehmet. “İçerik Yönüyle Mu’allaka Şiirlerinin Değeri ve Tarafe B. el-‘Abd’in Mu’allakası”, *Uluslararası Sosyal Araştırmalar Dergisi*, 14/76 (2021), 825-835.
- Zeydân, Corcî. *Târîhu âdâbi’l-lugati’l-‘Arabîyye*. nşr. Şevkî Dayf. 4 Cilt. Kahire: Dâru’l-Hilâl, ts.